

OSMANSKI OSIJEK: NOVI PRISTUP *

O turskom Osijeku na temelju osmanskih izvora objavio sam 1997. opširni članak, gdje sam nastojao dati sintetski pogled na razdoblje turske vladavine u 16. i 17. stoljeću. Zahvaljujući pojačanom širem interesu za tu temu posljednjih godina i nekolicini istraživačkih pothvata u kojima sam i sam sudjelovao, smatram se pozvanim da sada pružim ispravljenu i potpuniju sliku no što je to bilo moguće prije osamnaest godina. Pri tome moram poglavito revalorizirati vlastite istraživačke rezultate.¹

Tri su velike tematske cjeline kojima se ovdje valja baviti. To su uža jezgra grada (Tvrđa), zatim podgrađe (varoš) s obližnjim sajmištem i, konačno, veliki most. O mostu sam nedavno objavio prilog² koji predstavlja posljednje stanje istraživanja. Lako je dostupan te će biti dovoljno na ovome mjestu ponoviti samo ponešto modificirana zaključna razmatranja.

Ključne riječi: Osijek; Osmansko Carstvo; gradske četvrti; stanovništvo.

Pregled razvitka Tvrđe i podgrađa prema arhivskim izvorima

U osmanskim katastarskim popisima i drugim arhivskim izvorima Tvrđa se ne spominje nigdje pod tada inače poznatim imenom „Srednji Grad“ nego samo kao *kasaba* (trgovište), sukladno fiskalnoj kategorizaciji, koja se nije puno obazirala na nazive na terenu.³ Vjerojatno je točno da je odmah nakon osvajanja u Osijek smještena vrlo brojna vojna sila (do tri tisuće vojnika), i to u manjoj mjeri posada koja bi branila sam grad, a više mobilne trupe (*bešlije* i *azapi*) za operacije na suhom i na vodi u još vrlo nesigurnoj regiji.⁴ Teško je odrediti je li to vojničko stanovništvo bilo smješteno (pretežito) u gradu zaštićenom sred-

* Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 9215

¹ Nenad MOAČANIN, Osijek u turskim izvorima, *Povijesni prilozi* 16/1997, Zagreb, 1998., 33-56.

² MOAČANIN, Cisir-i kebir-i Ösek, Veliki osječki most, Zagreb – Osijek, 2014., 91-111.

³ Ovdje ne bih ekstenzivno navodio stariju literaturu. Ondje gdje nemam kritičkih primjedaba, s njom se slažem. To vrijedi i za moj rad *Osijek u turskim izvorima*.

⁴ Emilij LASZOWSKI, *Monumenta Habsburgica I*, MSHSM 35, Zagreb, 1914., 150-153 (izvješće Ivana Pastora). József THÚRY, *Török történetirók II*, Budapest, 1896., 85. Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI, *Evlilya Çelebi Seyahatnamesi*, 6. Kitap, Istanbul, 2002., 103.

njovjekovnim, potom obnovljenim, bedemima ili u podgrađu-palanci. Možda je ono boravilo u oba dijela naselja, jer je sasvim moguće da je podgrađe utvrđeno palisadama (palanka, tada manja negoli u vrijeme posjeta Evlije Čelebija) bilo u funkciji već oko 1530.⁵ Moglo bi se pretpostaviti da su mobilne trupe bile smještene poglavito na prostoru podgrađa, jer toliko vojske ne bi moglo stati u Tvrđu. Opravdano je zapitati se kako je to Kasim-paša temeljito porušio grad kad su kuće bile potrebne za smještaj trupa. Vjerojatno su rušene upravo srednjovjekovne fortifikacije da se njima ne bi mogao okoristiti protivnik ako se pokuša vratiti.

Prvi sačuvani detaljni porezni popis iz 1546.⁶ ne bilježi muslimansko stanovništvo iz razloga što ono nije plaćalo nikakve poreze, pa ni pristojbe, ali daje naslutiti da već ima nevojničkih zanimanja te da se neki muslimanski žitelji bave i zemljoradnjom. Također se čini da su već postojale, možda još od kraja dvadesetih godina, barem tri najstarije mahale. Osim mahale carske džamije koja postoji od samoga početka i posjeda Kasim-bega, kasnije paše, prvog upravitelja grada i oblasti, u bilješkama se spominje i Sarač-aga, zapovjednik bešlija u Šiklošu, koji je isto tako u Osijeku utemeljio mahalalu.⁷ Obojica su to, izgleda, učinila za vrijeme svoga službovanja u gradu, prije prekomande koja je slijedila pomicanje fronte i granice. Sredinom četrdesetih godina vidljivo je smanjenje udjela vojske u stanovništvu grada, jer je 1541./3. prekomandirano 200 bešlija.⁸ To je, po svojoj prilici, samo mali dio stanovnika koji su u skladu s uobičajenom osmanskim praksom prisilno preseljavani u novoosvojene gradove (Budim i dr.). Prema popisu iz 1552./56. zabilježeno je 128 članova posade i dvije vjerojatno nove mahale: Nasuh-age i kasapa Nasuha (stočnog trgovca, ne doslovce mesara!).

Sigurnije podatke o muslimanskom stanovništvu pruža popis iz sredine pedesetih godina. Upisano je 297 imena, od toga 128 vojnika, vjerojatno timarlija, te 91 domaćinstvo kršćana. Očito je udjel vojske smanjen, te ga je premašio udjel civila. Takav je grad vidio Hans Dernschwamm.⁹ Od 169 civilnih poreznih obveznika uz imena njih četvrtine stoji neko zanimanje (krojač, zidar, mesar i sl.). Svi označeni navedeni su kao „muslimani koji se bave zemljoradnjom“ (što ne znači

⁵ LASZOWSKI, Monumenta Habsburgica I, 268.

⁶ BOA, TT 437.

⁷ Ovi su dostojanstvenici zabilježeni kao posjednici po jedne livade blizu „Šiljate (?) crkve“ (*sivri kilisa* kraj Drave). Iste je godine još uvijek bilo zapuštenih selišta u okolici koja su stradala u vrijeme „Kocijanova“ (Katzianerova) pohoda (TT 437).

⁸ To je svakako bio tek manji dio posade. ÖNB, MXT 557 iz 1541/43.

⁹ Franz BABINGER, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, München, u: Leipzig, 1923., 265, 266. Dernschwamm je opazio u podgrađu dućane, što znači da je već tada ono imalo poslovni karakter, a vojna posada pripadala stalnom stanovništvu koje se bavi obrtom i sitnom trgovinom. Loš dojam o izgledu grada u ovom izvoru mogli bismo pripisati okolnosti da Dernschwamm nije ni stupio na prostor Tvrđe.

da im je to glavno zanimanje!). Raspored je skupina bio sličan ili isti kao i prema popisu iz 1565., to jest takav da *vojnici* (gradska posada, 128 osoba) žive u varoši, zajedno s kršćanima. U prostor grada u užem smislu (današnja Tvrđa) naseljuju se pridošlice, mnogi od njih konvertiti (otac nemusliman), većim dijelom bez obrtničkih znanja i vještina. To naravno ne znači da se i oni kojima zanimanje nije specificirano ne bave zanatima. Oni velikim dijelom mogu ostvarivati zaradu radeći za potrebe vojske. Iznos poreza od desetine i drugih daća jasno pokazuje da stanovnici proizvode daleko ispod egzistencijalnog minimuma (oko 30 kg pšeničnog ekvivalenta po kući godišnje), to jest da vjerojatno tek vrlo mali dio stanovnika, po svoj prilici uglavnom kršćani,¹⁰ doista živi od agrara. Zanimanja se u ovakvim popisima češće bilježe uz imena novopridošlih kako bi ih se bolje razlučilo od starosjedilaca. Blizu 30% su obraćenici, no važnije je to da gotovo 69% upisanih civila (njih 116) plaća pola zemljarine (*resm-i bennak*), a to znači da je riječ o osobama bez ikakva zemljoposjeda ili sa skromnim zemljoposjedom. Među njima možemo očekivati najviše doseljenika, često mladih, neoženjenih ljudi u potrazi za domom i zaradom. Doseljivao se svijet s raznih strana i nije vjerojatno da je presudnu ulogu igrala islamizacija građana iz predturskog razdoblja, odnosno okolnog seljaštva. Naime, konvertiti su (30%) posve ravnomjerno raspoređeni na sve kategorije žitelja, vojnike, civile, starije i novije doseljenike s upisanim zanimanjem, posjednike parcela i bezemljaše. To umanjuje mogućnost da se islamizirala neka kompaktnija skupina. Možemo primijetiti i to da grad još uvijek nema status kasabe, jer stjecanje toga statusa na ovim prostorima donosi sa sobom ukidanje zemljarine (*resm-i çift*). Ipak je polovična zemljarina do 1565. ukinuta, što je indikator za postizanje statusa kasabe.

U to je vrijeme grad imao tri mahale u palanci (varoši, podgrađu) i pet u opekome obzidanom gradu, carsku džamiju i četiri mesdžida. Ukupno je to osam mahala, šest muslimanskih i dvije kršćanske. Zapravo bi se moglo reći da je možda već i prije 1540. grad dostigao razmjere koji se neće bitno mijenjati tijekom prvih pola stoljeća osmanske vlasti (Tvrđa: podgrađe, svaki dio po 300 – 400 kuća, računajući i kršćane). Vjerojatno je zbog već istaknutih specifičnosti položaja kroz cijelo razdoblje osmanske vlasti znatan udio u stanovništvu grada često imao „varijabilni“, vojnički dio. Stoga je i teško odrediti veličinu grada. Civila (osobito poreznih obveznika po bilo kojoj osnovi) stoga je bilo po svoj prilici nešto manje negoli u Požegi ili Mitrovici, čak i u 17. stoljeću, dok je *faktički živjeti* u gradu doista moglo i dosta više osoba, da i ne spominjemo mase koje je kasnije privlačio veliki sajam. Zidom opasano podgrađe dijelilo se možda već od 1530.

¹⁰ Za kršćane bi prosjek po kući bio ispod 120 kg, što je opet beznačajno *per capita*. Veću je ulogu imao uzgoj loze, povrća i bilja za tkanje.

na tri mahale da bi se pedesetih godina u Tvrđi pojavile još i mahale Nasuh-age, odnosno kasapa Nasuha. Hamam, koji je u Sarač-ajinoj mahali sagradio kraj gradskoga bedema Hadži Piri,¹¹ ubrzo će dotrajati.

Jedan je razlog slabijoj izgrađenosti civilnoga Osijeka u to vrijeme svakako pomanjkanje brojnih i bogatih vakufa kao vjerski motiviranih zaklada, bitnih za gradsku infrastrukturu. Država je već osigurala sve pretpostavke snažnog vojnog uporišta, pa nije bilo toliko potrebe da se razvitak civilnoga naselja „inducira“ odozgo, kakav je slučaj vrlo čest u bosansko-hrvatskoj dinarskoj zoni. Sami su pak sitni obrtnici bili još dosta financijski slabi za takve pothvate, izuzmemo li, primjerice, kasapa Nasuha. Napokon je Kasim-beg, potonji Kasim-paša pečujski svojom graditeljskom djelatnošću položio temelje „osmanski stiliziranoga“ urbaniteta civilnog Osijeka, samo što to nije odmah došlo do izražaja.

Jedini trag vakufa u starijim popisima jesu defterske bilješke o zemljištu koje je uvakufio Kasim-paša još kao krajiški beg. Pri kraju ranog razdoblja, međutim, primjetan je početak procesa intenziviranja izgradnje: godine 1558./9. sagrađena je džamija (možda na mjestu srušenog Kasim-pašina drvenog mesdžida), a blizu nje i medresa, mekteb i sebilj (javna fontana).¹² Te su se zadužbine izdržavale sredstvima vakufa. Barem dio tih sredstava morao je pritijecati od daća vakufskih sela Vardarca, Belja, Kopačeva i Csakfalve na lijevoj obali Drave koja je Kasimu 1537. za zasluge podario kralj Ivan Zapolja, a vlasništvo nakon pomicanja granice potvrdio sultan.¹³ Socijalnu funkciju, tj. dio socijalne funkcije (vjerojatno) ovog vakufa zabilježio je i Evlija Čelebi (više o tome dolje). U 17. stoljeću (1664.) kratko se spominje i vakuf određenog Hadžija Mustafe.¹⁴

Tada, a i 1565., Osijek se u popisima naziva varoš, pa ga dijele na varoš u užem smislu (podgrađe) i kasabu (Tvrđu). Stanovnike dijele na skupine (*džemate*) unutar zidina, i to tri vojnička džemata vezana uz „tvrđavu“ (sic! *kale*: citadela?) te „džemat muslimana kasabe“ koji se dijeli na 6 (oko 1555.), odnosno 5 mahala (1565.), da bi potom u „varoši osječke tvrđave“ iza palisada naveli prvo nemuslimane (*gebran*) s knezom, bez posebne oznake za četvrt, a zatim „srpsku mahalu“. Domaćinstava bi tako bilo 353 + 60 = 413. Broj bi mogao biti malo veći s obzirom na nepopisane sluge i robove te nekoliko dubrovačkih trgovaca.

¹¹ Ešref KOVAČEVIĆ, *Muhimme defteri - dokumenti o našim krajevima*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica III, 1/1, Sarajevo, 1985., 46. Također Mühimme 51 (iz godine 1583. – 1585.), regist br. 35.

¹² Sebilj je bio na lijevoj strani, a ne na desnoj, gdje se nalazio samo hamam. *Seyahatname* VI, 106.

¹³ Géza DAVID, *Kászim vojvoda, bég és pasa, I. rész*, Keletkutatás, ősz. 1995., Budapest, 1995., 62-64. II, tavasz 1996., 41-56. Nešto zemlje pripadalo je Kasim-pašinu vakufu i u kršćanskoj mahali u varoši. TT 672, kraj popisa domaćinstava.

¹⁴ BOA, IE (Ibn-ül-Emin), evkaf, 9602.

Popis iz 1565. najprije iskazuje vojničke kuće u varoši, a tek potom navodi kasabu i njenih pet mahala, da bi konačno završio domovima u kršćanskim mahalama varoši. Popis je, čini se, obavljen najprije 1561., no zbog nepravilnosti je opozvan i ponovljen te dovršen 1565.¹⁵ Razlog je takvome „neredu“ očito načelo da se najprije navode vojničke kuće, potom ostale muslimanske, a na kraju kršćanske. U varoši živi 108 članova posade i 59 kršćanskih domaćina. U kasabi je zabilježeno 245 kuća uz isti broj mahala, samo što se umjesto mahale mesdžida Nasuh-age sada govori o mahali mesdžida kapetana Mehmed-bega. Taj je Mehmed-beg spomenut u defteru pritužbi (*şikayet*) iz godine 1564. Tada je obnašao funkciju nadzornika regalnih prihoda od plaća posadnika na čekanju, ošasnih i sekvestriranih dobara na cijelom području Slavonije, Srijema, Bosne, Like i Zagore (osim sandžaka Zvornik i Hercegovina). Bio je osoba od velikog povjerenja središnje vlasti te je kao bogat čovjek¹⁶ mogao i osnovati mahalalu u kojoj je, čini se, podigao i svoj „dvor“. Visina je agrarne proizvodnje *per capita* iznova vrlo niska, a tako će ostati i u posljednjem popisu 1579., odnosno iznos će još više pasti na posve beznačajnu brojku od 18 kg godišnje po domaćinstvu (čini se, u vezi sa smanjenjem broja kršćanskih kuća).

U popisu iz sredine pedesetih godina mahala mesdžida Nasuh-age slijedi nakon Kasim-pašine, jednako kao i u kasnijim popisima Kapetanova mahala. Mahala kasapa Nasuha posljednja je na redu 1555. i 1565., kada je i najmnogoljudnija (81 kuća) i s apsolutno i relativno najviše konvertita (jedan je i spahija). U oba popisa u njoj se nalazi jedan pisar (možda sudski, jer je jedini; 1579. pisara nalazimo u Kasim-pašinoj mahali). Pitanje možemo li u slučaju Nasuh-agine mahale govoriti o prethodnici Kapetanove morat će riješiti buduća istraživanja. Ako se u slučaju mesarove radilo o budućoj mahali sudnice, stanovništvo se moglo vratiti onamo odakle je bilo (ako je bilo) dovedeno ili pak biti preseljeno drugamo (zbog čega mahale nema 1579.). Osim nazočnosti pisara, indikaciju više predstavlja i jedan upisani subaša. To bi teško mogao biti sandžakbegov čovjek poput vojvode. Daleko je vjerojatnije da je bila riječ o „državnom“ subaši u funkciji identičnoj funkciji nadzornika reda u najširem smislu (*muhtesiba*). Tako je subaša najvjerojatnije uz pisara i kadiju živio u ovoj mahali negdje u središtu Tvrđe, a nakon što se pojavila Mustafa-pašina mahala u varoši oko bazara, ovaj se sudsko-redarstveni djelatnik nastanjuje ondje.¹⁷ Uz njega je u posljednjem po-

¹⁵ Tako kaže bilješka na početku deftera.

¹⁶ Godine 1569. u sumarnom popisu Požeškog sandžaka spomenut je „Mehmed, bivši aga budimskih janičara“, sa zeametom od 51.000 akči, tada navećom nadarbinom poslije carske i sandžakbegove. Obuhvaćala je kao glavne izvore prihoda varoši sv. Đurađ i Karaš te selo Suha Mlaka. Kapetan Drape već je bila druga osoba, no ovog bismo Mehmed-bega (umro 1572., isti zapis) lako mogli zamisliti kao kapetana iz 1564. ÖNB, MXT 485, 6. BOA, Maliye, 2775, 125, 127.

¹⁷ Subaša je kao simbole, a možda i praktična sredstva vlasti, nosio korbač i bič („kandžiju“). Mehmet Ziya PAKALIN, *Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, Istanbul, 1983., 260-261.

pisu spomenut i „*ser-bazar*“, što ne može biti muhtesib, jer djeluje samo na trgu, a ne po cijelom gradu. Prije bismo ga mogli usporediti s baždarom.

Činjenica da u popisu iz 1565. stoji mahala „mesdžida“ Kasim-paše, a ne pašine „časne džamije“ vjerojatno govori o određenoj površnosti, pri čemu se rabilo nazive iz starog deftera, no izostanak Mustafa-pašine džamije (sagrađene 1563.) i čitave mahale mogao bi govoriti u prilog datiranju defterskih podataka u 1561. godinu.

Prema posljednjem sačuvanom detaljnom poreznom popisu, 1579. je godine navedena jedna mahala manje u kasabi (više nema kasapove), dok se u varoši pojavila jedna više, mahala Mustafa-paše. Srpska mahala iz ranijih popisa vjerojatno se stopila s mađarskom, kasnije tek „kršćanskom“ mahalom. Ako grad ne gubi stanovnike, onda se nestanak jedne muslimanske mahale može shvatiti okolnošću podizanja kakvog reprezentativnijeg objekta (ponajprije) vjerskog, prema kojemu se počinju orijentirati i nazivati i 2 – 3 dotadašnje jedinice. Vojnička mahala u varoši vjerojatno nije iščezla nego se prometnula u četvrt trgovaca i poslovnih ljudi, kako bi se moglo iz popisa naslućivati. Iz svega se dosada rečenog vidi da je u slučaju podgrađa, varoši i palanke riječ o jednom, istom dijelu naselja, a ne o dva ili tri različita (što proizlazi i iz kasnijeg izvješća Evlje Čelebija). Grad se dijelio na kasabu (Tvrđa) s četiri malahe (Carska, Kapetanova, Kasim-pašina i Sarač-agina te na varoš ili podgrađe s jednom muslimanskom mahalom (Mustafa-pašinom) i većom skupinom muslimana među kojima ima i kršćana. Taj drugi dio stanovništva varoši nije imenovan mahalom vjerojatno stoga što je došlo do useljavanja (ili preseljavanja dijela) muslimana među kršćane. U Tvrđi su bila 142 domaćinstva, a u podgrađu 204 (svega 346).

Kretanje stanovništva

Stvarni broj domaćinstava nije za sva godišta siguran. To se prije svega odnosi na rano razdoblje prije pedesetih godina, kada uopće nema poimenično upisanih muslimanskih stanovnika. Na samom početku javlja se broj od 3.000 vojnika, što ne mora biti pretjerano, jer oni nisu imali vlastite obitelji, te je prostor Tvrđe i podgrađa bio dovoljan za njihov smještaj. S obzirom na potrebe za prostorom i hranom ovdje su prikazani kao da je riječ o 40% toga broja, što bi približno odgovaralo veličini od nešto preko tisuću *fiktivnih domaćinstava*. Premda oko 1530. nije uopće sigurno da su ubirane pristojbe za monopol na vosak, za javni red i red na trgu te za izvanagrarne djelatnosti („globe“), one su i ovdje prikazane kakve bi teoretski mogle biti, i to pomoću koeficijenta regresije (linest), računajući unazad na temelju poznatih iznosa i omjera. K tomu pridolazi i istovrsni izračun za „globe“ za 1541. godinu, jer nije upisan. Napokon je jednaki

postupw se pristojba ubirala uglavnom u pograničnim područjima gdje stanovništvo nije previše poštovalo državni monopol¹⁸. No najprije valja razriješiti neke nedoumice. Stariji popisi spominju kao područje naplate samo grad, a kasniji (1561./5. i 1579.) „kadiluk Osijek“. Ako bi se ubrani iznosi doista odnosili na cijeli kadiluk, broj domaćinstava izgledao bi višestruko manji no što je to zaista bio. Još je manje vjerojatno da se od godišta do godišta mijenjala visina pristojbe po jedinici. Stoga izgleda u najmanju ruku slabo vjerojatno da se pristojba naplaćivala po selima. Teško je nagađati da su plaćanju podlijegali samo oni koji su i proizvodili svijeće, jer bi to odudaralo od uobičajene osmanske prakse kod pristojbi takve vrste. Je li riječ o proširenju naplate samo na druge kasabe i varoši u kadiluku (dodatnih 297 domaćinstava)? To je moguće, no u svakom slučaju to pitanje valja još istražiti. Iz opreza je dobro umanjiti voskarnicu za 46% da bi se izlučilo Osijek, dok je iznose tržnog nadzorništva i „globa“ bolje ostaviti takvima kakvi su upisani.

Tržno nadzorništvo (*ihtisab*) također je još jedan okvirni pokazatelj veličine populacije u gradovima. Sa smanjivanjem broja fiskalnih jedinica do 1546. i ono je donosilo manje (prosječno oko šest akči po jedinici) da bi se povećavalo do oko 1565., iznova palo do 1579., a potom vjerojatno opet pratilo povećanje broja stanovnika. Iz toga se dobro vidi da nije bila riječ o stvarno naplaćenim globama nego o paušalu koji je vjerojatno predstavljao minimum za slučaj kada se ne bi događali prekršaji tržnog i javnog reda.

Preostaju još takozvane „globe“ (*badihava*). Do šezdesetih godina iznosi te pristojbe znatno su niži od ihtisaba, a nakon toga podjednaki, nešto viši ili nešto niži. Općeg prosjeka od kojeg ne bi bilo jačeg odstupanja nema. Tome je razlog što su tu pristojbu tvorile i relativno fiksne (svadbarina, *arusane*) i varijabilne komponente (tzv. kazne, *cürm-ü cinayet*). Najviši dokumentirani pojedinačni prosjek iz 1579. vjerojatno reflektira imovinsko-poslovno jačanje građana, bez obzira na pad broja domaćinstava.

Valja naglasiti da su brojevi kuća, onda kada su pretpostavljeni i izvedeni iz podataka o spomenutim daćama, samo približni orijentir. To je slučaj osobito onda kada su pristojbe iskazane kao zbroj osječkih s nekim susjednima (Erdut, Dalj, Karaš). Tada je valjalo, s osloncem na godišta kada su podatci razdvojeni, ustanoviti proporciju grad : okolna naselja, pa taj drugi dio odbiti od „sveobuhvatnog“ totala.

¹⁸ Yücel DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN, Robert DANKOFF *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, İstanbul, 2003., 453 (Simontornya). Yücel DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN, Robert DANKOFF *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, İstanbul, 2003., 295, 305.

Opis u *Putopisu* Evlije Čelebija; prijepisi iz izgubljenih protokola osječkoga kadije

O Tvrđi i podgrađu najviše nam govori opis iz pera Evlije Čelebija.¹⁹ Podatke koje on donosi možemo nadopunjavati onime što nude popisi iz 16. stoljeća. Valja naglasiti da je prijevod koji je donedavno korišten izveden s dosta manjkavosti već u odnosu na arabički predložak iz 1890. (Evliyā Čelebī, *Seyāhatnāme*, VI, Istanbul, 1890.), dok je izdanje po autografu pokazalo još veća odstupanja.

Sam naslov odlomka o Osijeku, približno preveden po sebi je neobičan: „Opis Psine, doma nevjerničkog“, to jest velike palanke tvrđave Osijeka.²⁰ Sklonost pučkoj etimologiji, ali i aliteraciji, ovdje je potisnula u drugi plan inače veliko poštovanje spram grada hrabrih i pobožnih muslimana. Putopisac je doživio Osijek šezdesetih godina 17. stoljeća kao grad koji se dijeli na tri sastavnice: 1) citadelu, 2) kasabu ili tvrđavu „Srednji grad“ i 3) podgrađe s bazarom i sajmom. Donekle se četvrtom sastavnicom može smatrati i veliki most. „Srednji grad“ (*orta hisar, orta kale*) odgovara kasnijoj, pa i današnjoj Tvrđi. Opis Tvrđe čini potpoglavlje odlomka o Osijeku, no obavijesnih referenci ima i drugdje. Dosadašnja su se saznanja bazirala na prijevodu (pa i komentarima) Hazima Šabanovića prema tiskanom arabičkom izdanju iz 1900. Taj je prijevod bio mjestimice manjkav, a pokazalo se da je vrlo nedostatan nakon što se pojavilo izdanje nastalo na temelju autografa.²¹

O opsegu Tvrđe putopisac, koji je često sam obilazio granice naselja koja bi posjetio, kaže da iznosi 3.100 „potpunih“ koraka (dakle minimalno množiti s 0,76 m). Zajedno s podgrađem Osijek bi se moglo obići s 5.900²² koraka, što znači da su Tvrđa i podgrađe gotovo jednake površine. Za samu Tvrđu kaže da je to lijepa četverouglasta utvrda od crvene opeke, poput platforme na zemljanoj podlozi bez prirodnog zaklona. Navodno se zbog njene čvrstine Ibrahim-paša namučio rušeći je, sve dok nije preostao niski bedem od opeke debljine čovjeka.²³ Kada se popravljalo utvrdu, na bedem su naslagani sanduci od debelih hrastovih greda povezanih tesarskim spojem. Ispunjeni su cementom, vapnom i sadrom, pa je tako bedem povišen.²⁴ Sa svake strane podignute su i ispunjene kule i bastioni i svuda uokrug napravljeni su otvori za topove. Za razliku od

¹⁹ *Seyahatname*, VI, 103-109. Drugi narativni izvori donose vrlo malo dodatnih informacija i ovdje ih možemo zanemariti.

²⁰ „Evsaf-i dar-i küffar-i sek“.

²¹ Moglo bi se reći da se radi „gotovo o autografu“, jer je rukopis nastao tako što je Evlija diktirao svoje tajniku.

²² Ne „pet hiljada i devet“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 367.

²³ Ne „pet ljudskih bojeva (= uzrasta) visok“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 364.

²⁴ ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, *ibid.*, dosta zbrkan prijevod.

kruništa na bedemima drugih tvrđava, napravljeno je mnogo puškarnica.²⁵ Evlija je grad doživio kao da leži na jednom rtu na obali Drave koja ga opasuje s tri strane strmim obalama, bez jarka koji nije ni potreban. Na tim je obalama samo jednostruka zavojita ograda. Mjestimice ima malenih vrata kroz koja se silazi do vode drvenim stepenicama. Na suhozemnoj strani nalazi se jaki zid i s kraja na kraj iskopan dubok i širok jarak. U predislamsko vrijeme punila ga je Drava, a nevjernici su ondje lovili ribu. Još su vidljiva mjesta za ustave za ribolov. To pisca podsjeća na Paks uz Dunav.²⁶

Spominju se dvije kapije Tvrđe i dvije podgrađa. U tvrđu i iz nje vodila je jedna na jugoistočnoj strani, nazivana Beogradska/Daljska/Vukovarska, pa i Velika ili Glavna²⁷, gdje je s unutrašnje strane Kibleli Mustafa-paša podigao veliki i lijepi okrugli bastion te ga ukraasio *balyemez* topovima.²⁸ Druga je kapija bila na južnoj strani prema podgrađu po imenu Čaršijska kapija, vrlo prometna, visoka, te su joj ponad visokog ulaza obješeni jelenji rogovi.²⁹ Dvije varoške kapije bile su na zapadu Panađurska, dok je na istočnoj strani gore spomenuta velika kapija služila za pristup kako Tvrđi tako i podgrađu. Naziv koji je ušao u historiografiju, „Valpovačka vrata/kapija“, nema temelja u osmanskim izvorima. Lako je moguće da je postojala i treća kapija koju putopisac nije spomenuo, jer mu nije bila važna, i to na mjestu Vodenih vrata.

Zidovi unutar kapija Tvrđe (ne „između tih kapija“, što bi značilo uzduž čitavog bedema oko Tvrđe)³⁰ okićeni su tisućama komada raznovrsnog oružja, a svi potpuno naoružani stražari spremni su i obavljaju službu na smjenu. S unutrašnje strane te kapije jedan je veliki *šajka* top u koji može stati čovjek. Gradski janičari svake večeri čekrcima podižu drvene mostove s jarka pred kapijama i tako ih štite. Kapije nisu pokrivene željezom nego su čvrsto napravljene od hrastovih drvenih greda.³¹ Na nacrtu koji se obično reproducira u literaturi neprikladno je ucrтана Čaršijska kapija sa sebiljem na jugoistočnoj strani zajedno s Beogradskom, no vidjeli smo da bi morala biti na suprotnom kraju, podudarna s Panađurskom. Dvije kapije, na jugozapadu kapija koja vodi prema panađuru („panađurska čaršija“), a na jugoistoku Daljska ili Vukovarska,³² nemaju međuprostora na kruništu.

²⁵ ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 365: „ovaj grad nema bastiona ni prsobrana kao ostali gradovi“.

²⁶ *Seyahatname* VI, 120.

²⁷ Prijepis dokumenta iz kadijskih protokola iz 1626. spominje „Srednju kapiju“ (*Orta kapı*). To bi se moglo shvatiti kao „središnja, glavna“, pa nema potrebe dodavati još jednu. Paris, BN Turc 242. Ne „Filibeli“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 365.

²⁹ Ne „iznad visokog gornjeg praga“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 365.

³⁰ ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, ibidem.

³¹ ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, „od jablanovih i hrastovih“. Ibid.

³² ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 367. Odlomak preveden prema tiskanom izdanju djeluje dosta konfuzno (čitanje „Val“ umjesto „Dal“, pa od daljske postaje valpovačka kapija). *Seyahatname*, VI, 104.

U Tvrđi ukupno ima četiri stotine čvrsto zidanih prizemnica i jednokatnica s krovovima potpuno pokrivenim šindrom. Tijesne su i bez vrtova, kojih ima samo u podgrađu. Svega ima šest mahala i šest mihraba. Nema čaršije ni bazara, koji se nalaze u podgrađu.³³ Vjerojatno je podgrađe bitno prošireno 1626. godine. Samo tako moguće je pojmiti da se na prostoru varoši – palanke odjednom javlja i više mahala negoli u Tvrđi te dovoljno prostora za vrtove. O svemu tome govori dokument prema kojem je 1626. na zamolbu građana podignuto 400 dućana na tom zemljištu („duž puta, poput čaršije“³⁴) kao državni vakuf. Po svoj su prilici rat nakon 1593. te bune i hajdučija i nakon 1606. dosta ometali rad sajma, pa je tada proširena čaršija u varoši. U ispravi o tom aktu naglašava se kako na tom prostoru, „praznom zemljištu“ (!)³⁵, treba podići dućane da se čuva roba „trgovaca sa svih strana Carstva“ od „štete i gubitka“. Pobožna namjena prihoda od čaršije može se utvrditi iz teksta o izgradnji dućana: prihod od najamnine (deset akči po dućanu) imao je poslužiti kao milostinja „siromasima Meke i Medine“ i plaćanju molitava za „duše pokojnih sultana“. Time su najvjerojatnije samo pridodana nova sredstva već postojećem fondu koji se alimentirao regalnim prihodima diljem Kaniškog ejaleta. Uostalom, Ibrahim-paša nije mogao zauzeti Kanižu dok se nije zavjetovao da će njene prihode pretvoriti u zadužbinu za „grad Medinu, što pripada svijetlome Prorokovu grobu“.³⁶ Prema tome, čaršija je, osim gospodarske funkcije za sam grad i okolicu, imala i propagandno-političku funkciju na imperijalno-dinastičkoj razini. I mnogi su drugi takvi kompleksi bili vezani uz djelatnost zadužbina velikodostojnika i vladara. Teže je odrediti

³³ Ibidem.

³⁴ Paris, BN Turc 242. 131 v, 264/269. Svakom je dućanu određena širina od 3,5 građevinskih aršina. To bi značilo s obje strane puta u dužini od oko 500 metara.

³⁵ Prostor je opisan ovako: „Od kapije palanke do muslimanskog groblja, odatle putem do bunara, potom poljem do puta što vodi Srednjoj kapiji, pa tim putem nazad do jarka palanke.“ Reambulaciju je izvršio sandžakbeg s gradskim uglednicima i mnoštvom svijeta. Groblje koje se ovdje spominje vjerojatno nije ono gdje bi se prema Mažuranu moglo nalaziti Mustafa-pašino turbe, a još manje neko drugo na jugoistočnoj strani. „Put što vodi Srednjoj kapiji“ mora biti obilaznica od glavnih gradskih vrata (Vukovarskih; to je Evlijin naziv, a ne lokalni) do vrata palanke na zapadu („srednja kapija“ ovdje znači naprosto „centralna, glavna“). Povjerenstvo se dakle vratilo na put negdje kod naisturenijeg ugla palanke u smjeru JJZ.

³⁶ Karl TEPLY, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien – Köln – Graz, 1980., 84. Joseph von HAMMER, *Geschichte des Osmanischen Reiches II*, Pesth, 1834.², 649. Riječ je o legendi, no ona bi mogla biti istinita. Ako su prihodi od sajma (najamnina za dućane, a ne pristojbe koje služe za vojničke plaće) stvaranjem kaniškog ejaleta priključeni sredstvima ostvarivanim u Kaniži kao pašinu „zavjetnom daru“ za svete gradove, onda Ibrahim-pašu moramo isključiti kao graditelja bilo kakvih objekata u Osijeku. No zavještanje najamnine od novih dućana 1626. sirotinji svetih gradova za duše pokojnika kuće Osmanove, zajedno s činjenicom o svojedobnom utemeljenju zadužbine u istu svrhu u Kaniži te s Evlijinom primjedbom koju možemo shvatiti kao *pripadnost* Ibrahim-pašinoj (kaniškoj) zadužbini najamnine za dućane, sugerira da je riječ o sukcesivnom širenju vakufa. Želja i zavjet carskog zeta posve su shvatljivi i karakteristični.

socijalnu funkciju, tj. koliko je sve to koristilo „siromasima“ svetih gradova u Arabiji.

Postoji vjerojatnost da je „najamnina za dućane“ u prijepisu iz notarske knjige (kadijskoga sidžila) *eufemizam za kamate* od oko 12,5%, 10% ili pak naniže, do 3%. Eufemističke se izraze za kamatu rabilo u kreditnome poslovanju mnogih vakufa (najčešće „odjeća“, ali i „najamnina“; termini nisu dakle bili posve proizvoljno odabrani i ukazivali su na neke stvarne postupke). *Stvarna* bi najamnina onda iznosila načelnih stotinu-dvije akči (standard klasičnoga doba) za svaki dućan godišnje. Pri tome bi državni vakuf nudio 60.000 akči kredita, vjerojatno uz još jednu sumu kojom je raspolagao Kasim-pašin vakuf. O njemu nema podataka u požeškim defterima, jer su se vakufska sela nalazila u Baranji, dakle na teritoriju drugog sandžaka. Ne znamo ništa ni o sredstvima Hadži Mustafine zadužbine, kojoj je utemeljitelj (hadžija) vjerojatno bio veletrgovac (a mogao je postojati još koji vakuf). Tome treba dodati i vrlo zanimljivu primjedbu kako „svake godine vakuf daruje svoj miloj siročadi redom i prema vrsti poklona haljetke, visoke kape (sc. za dječake; arakiye) i okićene kape (tj. za djevojčice; tarpoš)“. Vjerojatno je u pitanju Kasim-begov vakuf. Poznato je da se i imovina maloljetnika rabila u kreditne svrhe i donosila kamate, čime je upravljao skrbnik kojeg je postavio sud. No što je s djecom siromaha? Moguće je da je vakuf i u slučaju maloljetničke gotovine igrao ulogu koordinatora u poslovanju sa zajmovima. Tada bi se i eufemizam za kamate „odjeća“ u sidžilima mogao shvatiti kao donekle točan naziv ako se vakuf na taj način brinuo za siročad.

Šest hanova i 200 dućana u varoši „koji su poput bezistana“ što ih spominje Evlija svakako su objekti od kojih većina 1579. još nije postojala. Možda su se u punom broju našli tek oko 1620., svakako prije proširenja podgrađa. Tako bi varoš konačno imala šest stotina dućana, starih i novih.³⁷

Citadela se nalazila na sjevernom uglu Tvrđe na dravskom rtu povezanom s njom. To je lijepa četverouglasta moćna građevina od opeke, ali je vrlo malena.³⁸ Na uglovima joj se dižu uvis visoke kule poput četiri stupa sa šiljatim daščanim krovovima, pune streljiva i bojne opreme svake vrste. Na njenoj kapiji

³⁷ Razmislimo o mogućnosti da su hanovi kuće za *trgovce i obrtnike samce* kod kapije. Sobe za „bećare“ Evlija obično vezuje uz „trgovačke hanove“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 285 (Skoplje); 88 (Beograd); 114 (Sarajevo). Trgovački hanovi nisu bili samo dobrotvorne ustanove nego su trebali donositi dobit i tako pomagati karitativnoj svrsi. Petnaest ili dvadeset godina rata i općeg nereda u široj regiji ne izgleda kao vrijeme pogodno za gospodarski procvat. Ako dakle većina poslovnih prostora nije izgrađena osamdesetih godina, što se čini nevjerovatnim, preostaje nam jedino razdoblje cca 1610. – 1630. Bilo bi osobito zanimljivo ustanoviti jesu li u kategoriju takvih poslovnih ljudi – samaca u Osijeku, nastanjenih u hanovima kod Čaršijske kapije, ulazili i dubrovački trgovci.

³⁸ „Vrlo malena“ ne stoji u tiskanom izdanju.

koja gleda na jug uz kulu³⁹ svake večeri vojni glazbenici udaraju u bubnjeve. Ondje nema drugih građevina osim dizdareve kuće i spremišta streljiva (po svoj je prilici na istome mjestu potom nastao *Zeughaus*, op. NM). Međutim, pred kapijom citadele jest džamija Sulejman-hana.⁴⁰ Putopisac kaže da je već „odavna“ slabo posjećena. „Dobra posjećenost“ vjerojatno bi se mogla odnositi na rano razdoblje kada je u gradu bilo puno više vojske. Budući da se sredinom šezdesetih godina u pripadajućoj mahali spominju dva *sermahfila* kao službenici, znači da je i džamija imala *mahfil*, ili *sermahfil*, galeriju za žene gdje će obavljati ramazansku noćnu molitvu (*teraviju*). Na obali Drave nalaze se skladišta za pšenicu od dasaka spojenih tesarskim spojem. Ispred njih (prema indicijama iz 18. stoljeća – *Artilleriedepot* – malo zapadnije) veliko je spremište topova.

Ukupno je u Osijeku dvanaest mahala, od toga u podgrađu sedam, a u Tvrđi pet (pisac je ranije rekao šest!). Putopis spominje Kasim-pašinu, Begov dvor, Sudničku (*mehkeme*), Hambarsku, (Sarač-)Aginu i mahalalu Velike kapije.⁴¹ Ukupno je bilo četrdeset i šest mjesta za molitvu.⁴² Najprije Sulejmanova džamija pred citadelom, nekadašnja crkva s malo posjetilaca,⁴³ a zatim Kasim-pašina u Tvrđi. U cijelom gradu postoji šest džamija za skupnu molitvu petkom, dok je još četrdeset mjesta za molitvu.⁴⁴ Evlija specificira da je riječ o mahalskim mesdžidima, musalli (prostoru za molitvu na otvorenom) te o još jednom broju objekata ili prostorija pod vrlo živopisnim nazivima koje je teško precizno odrediti (*buk'a, eyne*).⁴⁵ Mesdžid se može pojmiti kao „mala džamija“, ali može se odnositi i na doslovce svaku prostoriju gdje se obavlja molitva, kao što je to u medresama i tekijama (a to u slučaju niza drugih gradova pisac eksplicitno kaže), pa i u boljim kućama. Zato ne bi trebalo taj navod odbaciti kao fantastičan ako prihvatimo da uglavnom nije riječ o posebnim građevinama isključivo za molitvu. Tada bi bila 3 – 4 mjesta za molitvu po svakoj mahali, što ne izgleda pretjerano.⁴⁶ Nadalje,

³⁹ ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 366: „na jednoj kapiji koja je okrenuta na južnu stranu“.

⁴⁰ Spomenuta 1626. kao carska (*sultani, hakani*). Paris, BN Turc 242. Možda je slaba posjećenost o kojoj govori Evlija nastupila istom nakon tog vremena.

⁴¹ Ne „veliku kujundžijsku mahalalu“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, 367.

⁴² Ne „šezdeset i šest“. ŠABANOVIĆ, *Evlija Čelebi*, ibid.

⁴³ Moguće je da se na jednoj od veduta vidi zvonik pretvoren u minaret.

⁴⁴ Navod nedostaje u tiskanom izdanju.

⁴⁵ Rječnici i priručnici vrlo su neodređeni glede ovih termina. Ponekad se čini da je riječ o sinonimima za džamije i mesdžide, a ponekad ne, ali ni tada nije dovoljno jasno što ti termini podrazumijevaju.

⁴⁶ Primjerice, opisujući Meku, putopisac kaže da u gradu ima sedam stotina i četrdeset „velikih i malih mihraba“. Pri tome je „prava“ džamija samo jedna, a to je kompleks oko Ka'be, dok je sve ostalo zbroj mesdžida, medresa, tekija i *mihraba u kućama* Muhammedovih nasljednika, prve četvorice kalifa i najodličnijih sljedbenika. Yücel DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN, Robert DANKOFF *Evliya Čelebi Seyahatnamesi*, 10. Kitap, Istanbul, 2007., 379.

bilježi četiri medrese, pet mekteba, do četiri velike i ugledne tekije⁴⁷ i dvanaest sebilja, ali u gradu nema česama s tekućom vodom. Sebilji (javne česme) morali su se nalaziti na važnijim prometnim točkama, uglavnom uz džamije, ali ne nužno. Kasim-pašin sebilj bio je pokriven drvenom kupolom, što daje naslutiti da su i ostali (Serdarov, Čehajin i dr.) slično izgledali. Dva poimence spomenuta sebilja možda su se nalazila u varoši, s obzirom na to da je bila riječ o istaknutim osobama zapovjednog kadra. U najmanju ruku podnožje im je moralo biti od opeke, pa nije nemoguće da će ih biti moguće locirati. „Mihrab“ koji se odnosi na musallu teško je locirati, jer musalla služi za molitvu na otvorenom, a takvih prostora u Osijeku nije nedostajalo. Putopisac specificira da je riječ o musalli za molitvu o bajramima, a to bi sugeriralo prostor gdje se okuplja „mnoštvo svijeta“, dakle varoš s čaršijom. Stoga je moguće da nije bila daleko od Kasim-pašina hamama i sebilja. Očekivali bismo da je bila prostrana, ograđena zidom 1,5 – 2 m visine s četiri kapije te s dosta njegovanog zelenila. Spomenut je i jedan, Kasim-pašin, hamam. Vjerojatno se nalazio u varoši.

Mahale i građevine: arhivalije u svjetlu Seyahatname

Nazivi mahala, ako se usporede oni iz katastarskih popisa s onima koje navodi Evlija, ukazuju na dihotomiju između službenih i popularnih naziva za iste četvrti, primjerice „Begov saraj“ umjesto „Kapetanove“ mahale.

Kasim-pašinu mahalalu najlakše je ubicirati prema džamiji kojoj su i temelji otkriveni i obilježeni (1988.). Evlija govori o njenim mahfilima (množina!). Kasim-paša podigao je također medresu i hamam. Je li sagradio i „dvor“ ili je za svog boravka u Osijeku koristio neku preostalu bolju zgradu iz vremena prije osvajanja, teško je reći. Parcela koja se na kartama turskog Osijeka označava kao „dvor“ prije bi mogla imati veze s mahalom „Begov saraj“, što pak upućuje na „Kapetanovu mahalalu“ iz katastarskih popisa. Ponekad je se smješta južnije od Kasim-pašine mahale. A taj beg u funkciji kapetana morao bi biti Mehmed-beg, vrlo moćna, bogata i utjecajna osoba, te ne bi bilo neobično da je podigao i veći rezidencijalni objekt, saraj. Moguće je da je Kasim-paša stanovao u skromnijem zdanju, koje legenda spominje naprosto kao „kuću“. Ovo tim prije što se u prvih, najmanje tridesetak godina turske vlasti, skrbilo samo za čisto vojne potrebe, pa je i džamija isprva bila drvena. Naime, sultan Sulejman zapovijedio mu je da pod prijetnjom smaknuća ne napušta *svoju kuću* u Osijeku i ne stavlja na glavu turban nego da sjedi u ženskoj odjeći i moli se (vjerojatno je pozadina legende, možda u osnovi istinite, zabrana da se poduzetni krajiški zapovjednik ne zalijeće

⁴⁷ Možda mevlevijske (*asitaneleri*, približno „velike lože“).

u pljačkaške pohode na svoju ruku).⁴⁸ Reprezentativna je kamena džamija podignuta carskom naredbom na mjestu Kasim-pašina drvenog mesdžida 1558./9. Evlija je smatrao da je ljepša od svake druge na krajini diljem Ugarske. „Kasim-pašin“ hamam vjerojatno je podignut ne prije izgradnje reprezentativne džamije na mjestu drvene koncem pedesetih godina, svakako u istoj mahali. No možda je građen tek potkraj stoljeća, jer je neobično da mu nema traga u popisima ni 1555. ni 1565. Po svoj prilici graditelji su se poslužili materijalom kakve kuće, također uza sam zid. Radovi na hamamu bili su ili loše izvedeni, ili nisu ni nastupili, jer građani 1583. mole da im se dozvoli probiti zid kako se prljava voda ne bi slijevala među kuće nego da odlazi van. Vlast je to dopustila, uz teško provedivu ogradu da „ne smije biti štete bedemu“. Budući da je građanima bilo dozvoljeno da ugrade cijev za odljev, zamislit ćemo da je to učinjeno na mjestu gdje onkraj bedema nema izgrađene i naseljene površine.⁴⁹

Tada je spomenut Hadži Pirijev hamam uz bedem u *mahali Sarač-age* (vjerojatno „Agina“ mahala na suprotnoj strani Tvrđe uz Beogradsku kapiju). Jedan Hadži Piri zabilježen je u mahali Sarač-age 1565. a uz njega i jedan maser, čime naše nagađanje izgleda potvrđeno. Istodobno moramo tražiti „Aginu mahalu“ u jugoistočnome dijelu grada unutar bedema, lako moguće blizu glavnih gradskih vrata. Ondje je morao biti i Sarač-agin mesdžid. Mahala je 1565. bila jedna od najstarijih i neveliki konglomerat od svega dvadeset kuća, pa bi dobro pristajala u taj sektor. Do 1560. taj je hamam dospio u loše stanje, pa je mogao nastati novi u Kasim-pašinoj mahali.

Mahala koja je do sada nazivana „(velika) Kujundžijska mahala“ pod takvim imenom nije postojala, tim prije što nijedna druga nije nazvana po nekom zanatu, a kad bi i bilo tako, očekivali bismo jednostavnije zanate, a ne elitni, poput zlatarskoga, i k tomu s brojnim predstavnicima. Pomutnju je stvorilo tiskano izdanje, jer se prema njemu doista tako moglo čitati, no autograf jasno kaže „mahala Velike kapije“. Velika kapija jedino bi mogla biti Čaršijska ili Beogradska. Mahalu bismo stoga prije mogli potražiti u varoši negoli u Tvrđi. Među nepoznatim novim mahalama u varoši jednu bismo mogli pripisati nekom Hadži Mustafi, koji je utemeljio vakuf (prema izvoru iz 1664.).

„Mehkema“. Ako se u slučaju defterske mahale kasapa Nasuha radilo o budućoj mahali sudnice, stanovništvo se moglo vratiti onamo odakle je bilo (ako je bilo) dovedeno, ili pak biti preseljeno drugamo (zbog čega mahale pod tim imenom nema 1579.). Osim nazočnosti pisara, indikaciju više predstavlja i je-

⁴⁸ *Seyahatname* VI, 105.

⁴⁹ KOVAČEVIĆ, *Muhimme defteri*, 46. Također *Mühimme* 68, sv. 49, str. 8, br. 35.

dan upisani subaša. To bi teško mogao biti sandžakbegov čovjek poput vojvode kao izvršnog organa. Daleko je vjerojatnije da se radilo o „gradskom“ subaši u funkciji identičnoj funkciji nadzornika reda u najširem smislu (*muhtesiba*). Tako je subaša najvjerojatnije uz pisara i kadiju živio u ovoj mahali negdje u središtu Tvrđe, a nakon što se pojavila Mustafa-pašina mahala u varoši oko bazara, ovaj se sudsko-redarstveni djelatnik iz razumljivih razloga nastanjuje ondje. Konačno bi možda bilo najprihvatljivije nestanak mahale kasapa Nasuha protumačiti preseljavanjem ljudstva u palanku, dok bi „Sudnica“ morala nastati poslije 1579., možda tek u 17. stoljeću (početkom?). No sudnica je kao objekt očito postojala još vrlo rano, jer je osječki kadija upravljao državnim prihodima od skela u velikom dijelu srednjeg Podunavlja još početkom četrdesetih godina.⁵⁰ Nije nemoguće da je kasapova mahala paralelno nazivana „Mehkema“.

„Ambar“ mahala. Nije ju teško ubicirati, jer su skladišne zgrade nacrtane i na planu iz 1688. blizu citadele, a ispred njih, prema obali i peći (*les fours*), očito za pečenje kruha. Vjerojatno isto što i „mahala carske džamije“. Pred tim zgradama nalazilo se veliko spremište topova, no na planu nije jasno gdje bi to točno bilo. Ne znamo je li to možda kvadrat koji se malo odvaja od ostalih, ili spomenute peći ipak nisu služile za pečenje kruha?

Vrijedan je i podatak dokumenta iz 1683., koji govori da su ulice pokriva- ne istrošenim daskama s velikog mosta, u koju je svrhu izgrađeno posebno skladište.⁵¹

Sajmište

Ponešto zbunjuje podatak da sajmište ima u opsegu 4.000 koraka, dakle da je zapravo veliko kao dvije trećine grada. Ako je točno da je ondje bilo 1.000 dućana, staje za konje, samačke sobe i slično, onda bi taj podatak mogao biti točan, a prikazi, bilo na starim grafikama, bilo na suvremenim planovima, neadekvatni. Panađurski prostor smještan je previše na jug-jugozapad, i k tomu izgleda jako malen. Evlija triput mijenja iskaz o lokaciji: jednom je to južno od varoši, jednom jugozapadno, a jednom zapadno (što držim ispravnim). Ignoriran je podatak putopisca o kvadratu sa stranicama od 1.000 koraka (57,76 ha). To je približno veličina Zagrebačkog velesajma! Evlija je obišao niz velikih sajmovi u Tesaliji, Makedoniji te u Velikom Varadinu i Focšaniju i ustanovio niz podudarnosti s osječkim panađurom. Najbolja lokacija stoga bi bila na ocjeditom terenu južno

⁵⁰ BOA, D.BŞM 20, 34, 63, 85.

⁵¹ BOA, MAD_d_03130_00036.

od ceste u Retfali. Uz nužne prazne prostore, podatak o tisuću dućana snažno asocira na sličan broj kuća u varoši i Tvrđi zajedno.⁵²

Sajam (panađur, tur. *panayır*) držan je, čini se, već nakon izgradnje mosta 1566., no to je bio još napola seoski sajam na otvorenom, bez dodatne gradnje dućana. Vrlo niska suma prihoda iz 1579. (2.200 akči, što čini 44 dukata!) zapravo je iznos panađurskog badža, pristojbi na kupnju i prodaju očito seoskih proizvoda. Vjerojatno poslije Dugog rata i nereda što intenzivno traju do drugog desetljeća 17. stoljeća podignuti su objekti znatne gospodarske važnosti, po svoj prilici u zapadnome dijelu podgrađa. Velika se uloga u nastanku novoga, vrlo velikog sajmišta pripisuje osvajaču Kaniže Damad Ibrahim-paši, koji je takav panađur navodno izgradio kao zadužbinu.⁵³ Međutim, Evlija kaže da je to „zadužbina Ibrahim-paše“, što ne znači automatski da je već izgrađeno sajmište kao gospodarski kompleks (a ne nekadašnje prazno zemljište za sajmovanje) pretvorio u vakuf. Razvidno je, naime, da paša jest ustanovio zadužbinu u Kaniži kao zavjetni dar za dobrobit „siromaha Meke i Medine“ te da se ona puno kasnije proširila, barem djelomično, i na osječki sajam, u smislu da je dio prihoda korišten za plaćanje vojske, u ovom slučaju „čuvara dućana“ (*dekakin neferati*) „u Osijeku“.⁵⁴ Proširenje je razumljivo kada se zna da je novouspostavljeni Kaniški ejalet pripadao vrsti tzv. „salijanskih“ oblasti, dakle onih gdje se troškovi vojske i administracije podmiruju iz lokalnih izvora.⁵⁵ Iznos je vrlo blizu onome koji putopisac navodi kao svota koju Kaniški age ubiru od panađurskih dućana (7 – 8.000 groša). Dućane u podgrađu nije trebalo posebno čuvati, ali u okvirima sajmišta jest (opasnost za uskladištenu robu). U svakom slučaju panađurski su

⁵² Problem u vezi s planom iz 1610. (postoje i sumnje u to datiranje, bez obzira na to što je godina upisana) jest *piazza del mercato*. Tako označeni prostor premalen je i neutvrđen, pa možda prikazuje stanje iz starije faze. Do Evlijina dolaska prostor se mogao proširiti tako da se sajmište *zamalo* doticalo s podgrađem – čaršijom. Da je to već bila „silna tvrđava“, vidjelo bi se makar i na ovako shematskome planu barem kakve palisade. Stoga je očito da je u pitanju tek nikako ili simbolički označeno „zborni mjesto“ (manjim dijelom i s druge strane puta prema Dravi). Ondje je Evlija 1664. prodao tri konja i jednog roba. Usp. MAŽURAN, *Srednjovjekovni*, 210, 224. Nešto više detalja u: IVE MAŽURAN, *Turski Osijek, Osječki zbornik VII, Osijek*, 1960.

⁵³ Nema potvrde za pretpostavku da je taj velikodostojnik bio Slavonac. Osmanzade (1969.), 45, kaže da je bio Bosanac. Prije 1595. službovao je u prijestolnici i nije sigurno da se ranije odlučio podizati zadužbinu. Sasvim je obična pojava da objekti budu sagrađeni i poslije smrti utemeljitelja. Taib Ahmed OSMANZADE *Hadikat ül-vüzerâ*, Freiburg, 1969. (pretisak 1. izd. Istanbul, 1854./55.), 45. Hammer za Ibrahim-pašu kaže samo to da se pita je li bio popustljiv prema pobunjenjima u Slavoniji zbog lukavstva ili zbog slabosti prema Slavoncima kao svojim „zemljacima“. Pri tome očito misli na porijeklo iz „Bosne“ kao pašaluka. HAMMER, *Geschichte*, 633.

⁵⁴ BOA, MAD 03774_00127.

⁵⁵ Nenad MOAČANIN, *Zur Verwaltungsgeschichte Mittelslavoniens als Bestandteils des Eyâlet Kanizsa, Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai, Különlenyomat, Zalai Múzeum 4. 1992, Nagykanizsa, 1992., 73-75.*

dućani bili vrlo prometni, jer se spominje kako protivno redu trgovci iz Sarajeva i Beograda otvaraju dućane i kada ne bi smjeli i trguju.⁵⁶

Kompleks je istovremeno služio i kao neka vrsta karavansaraja gdje putnici mogu prenoćiti. Prostor zapadno od grada i dalje služio je za okupljanje mnoštva u dane sajma, pa se trgovalo i unutar i izvan zidova kompleksa. Sajam se održavao triput godišnje (ako ne oduvijek, onda možda nakon završetka Dugog rata), i to o istim datumima koji su navedeni 1626. (Đurđevdan, Ilinje i Mitrovdan).⁵⁷ Sajam je imao i svoga posebnog upravitelja i ujedno emina iz redova dvorskih janičara, samo se ne može reći otkada. Naredba iz vremena 12. – 22. veljače 1679. govori kako treba vratiti na položaj jednog upravitelja kojem je položaj protuzakonito oduzet.⁵⁸ Bila je riječ o velikim приходима, pa je jasno da su mnogi željeli dospjeti na tu funkciju. U opasci o četrdestodnevnom trajanju sajma mora biti istine, jer ako, prema Kašiću, đurđevdanski sajam traje sedam dana, onda toliko traju i ostala dva (zajedno s noćima, četrdesetak).

Neku sliku o prometu na sajmu može pružiti pripovijedanje osmanskoga putopisca o utršku od 46.000 groša za prodani plijen (koji se, računajući uobičajenih osam groša za konja, odnosno 25 za odrasla roba, sastojao od nekoliko tisuća glava stoke i nekoliko stotina zarobljenika). Takve iznimne situacije udvostručile bi promet, ali je u slabijim godinama on, dakako, morao biti i dosta niži. U vrijeme održavanja sajmovia trgovanju su služila dva prostora: jedan unutar utvrđenog sajmišta i drugi na otvorenom. U „panađurskoj čaršiji“ prodavalo se poglavito tkanine, a izvan palisada na otvorenom stoka, prema prilikama vjerojatno i roblje. Jedan dokument nastao 10. travnja 1664. specificira da se roblje prodavalo „kod osječkog mosta“ (dakle sajmište je moralo biti nešto zapadnije od grada), i to po dvadeset groša za odrasle i deset za maloljetne. Time bi broj zarobljenih osoba o kojima možemo nagađati prema gornjem primjeru bio nešto veći.⁵⁹

Autograf *Putopisa* pomaže nam ispraviti dosta toga što je u prijevodu neadekvatno, pretežito zbog manjkavosti tiskanoga izdanja. Tako nedostaje karakterizacija kompleksa kao *panayırhane*, odnosno *karhane* („radionica“, ovdje vjerojatno „javna građevina“). S kojeg god da se kraja pogleda, vidi se suprotni kraj (ne „sredina“). Kao i uz Veliku kapiju, na sajmištu se uz kapiju nalaze prizemnice i katnice s (ispušteno u prijevodu) „unutrašnjim i vanjskim“ sobama. Za vrijeme poslovanja „svaki trgovac ulazi u jedan do dva dućana i prema odgovarajućoj vrsti izlaže tkanine“. Pokraj sajmišta razapinju šatore svi „mali ugostitelji“ pokrajine (aščije, pečenjari), a ne „svo stanovništvo“. Stočni sajam, također na otvorenom, podra-

⁵⁶ Paris, BN Turc 242. 131 v, 264/269.

⁵⁷ Paris, BN, Turc 242, 131 r.

⁵⁸ BOA, IE Askeri 324.

⁵⁹ BOA, MAD_D_3774_00001.

zumijeva više tisuća malih i velikih šatora, gdje se prodaje na stotine tisuća ovaca, volova, konja i mazgi te se danonoćno jede, pije i veseli kao da je bajram. To ne može trajati više od četrdeset dana, jer prijeti opasnost od mađarskih „katana“.⁶⁰

Konačno valja naglasiti da je pitanje lokacije sajmišta možda i najteže od svih ovdje naznačenih. Prije sedamnaest sam godina, vjerojatno preradikalno, zanjekao razliku između podgrađa, čaršije i panađura. Na to su me navodile prije svega ponešto zbrkane tvrdnje u *Putopisu* te nama danas nisu osobito jasni iskazi u imamovu zborniku. Bilo je teško shvatiti tvrdnju da se iz Tvrđe izlazi na „panađursku kapiju“ (usp. gore), a to bi bilo nikamo drugamo negoli izravno u podgrađe! Sada izgleda da je panađur ipak bio posebni utvrđeni kompleks malo zapadnije od grada. Prijepis iz kadijskih protokola doduše naglašava kako se „ranije“ trgovalo na otvorenom, na mjestu „poput panađura“, pa bi se odatle mogao izvesti zaključak da se govori o izgradnji sajmišta. No nema razloga odbaciti Evlijin podatak da je sajmište „alargo palanka“ (dakle odvojena od grada), velike površine i velikog broja dućana. Tako bih s oprezom prihvatio pretpostavku da dokument govori o izgradnji čaršije kao o proširenju podgrađa.

Veliki most

Most kakav je ostao prikazan na ilustracijama iz 17. stoljeća te opisan u nizu izvještaja ne može se sa sigurnošću pripisati sigetskoj kampanji sultana Sulejmana Zakonodavca (Veličanstvenog). U najboljem slučaju sačuvani izvori iz 16. stoljeća daju naslutiti da je bilo radova na prilaznim putevima u smislu izrade nogostupa. Tako za sada preostaje radna hipoteza o izgradnji „svjetskog čuda“ u vremenu nakon što je nastupilo mirnije razdoblje poslije žitvatoročkoga mira 1606., najranije u vezi s padom Kaniže 1600. ili nedugo nakon toga. Izgradnja i razgradnja mostova prvih sedamdesetak godina nije odmah donijela velik skok trgovačkih aktivnosti, pa ni povećanje prometa. Pomak je vidljiv, ali umjeren. Još 1588. godine bio je pravi podvig dobiti u Osijeku konja za državne glasnike.⁶¹ Zatim je došao i rat. Zato je bilo od veće važnosti podizanje dućana u palanci, a potom i sajmišta s mogućnostima za dobar smještaj. Trgovci i državni službenici ipak su morali negdje odsjesti. Znakovito je da se na izvanredno kvali-

⁶⁰ *Seyahatname* VI, 108.

⁶¹ V. BOA, *Mühimme* 64, 139. Kroz Osijek su neprestance prolazili dvorski čauši i kapidžibaše na putu za pogranične krajeve, a u gradu se nije moglo naći ni slugu, ni konja, ni kola (što je s arabadžijama iz 1579.?). Mnogo je kadija stoga prosvjedovalo i napustilo kadiluk. Nemajući druge, prisiljavali su građane na tu službu. Pomagali su i spahije s osječkom posadom sileći seosku rajdu da dade po dvoja kola na tri dana, a sada ni to više neće činiti. Godine 1585. jedan je menzilski konj (za državnu poštu) ukraden, a četiri konja i kobila jednog age gradske posade otuđeni su 1626. Isto, 58, 1. Paris, BN, Turc 242, 133 r.

tetnoj veduti grada iz 1587. most ne vidi.⁶² Doduše, Evlija Čelebi kaže da „sada“ (šezdesetih godina 17. stoljeća) most pripada zadužbinama sultana Sulejmana, no objekt je mogao biti uključen u kompleks Sulejmanovih zadužbina i kasnije, što ne bi bila neobična pojava. Izvan konteksta velikih pohoda podaci o gradnji mostova nisu tako lako dospijevali u zbirke regesta carskih naredaba, a još manje u narativne izvore. Most je u „konačnoj verziji“ zadobio veliku ulogu u civilno-komercijalnom životu, pod upravom novoutemeljenog ejaleta Kaniža. No ne bi valjalo pretjerati s isticanjem gospodarske uloge mosta promatramo li je u sprezi sa skelom. Volumen tih aktivnosti sličan je iznosima prihoda od mukata (zakupljenih regalnih prihoda) ove vrste u drugim važnijim regionalnim prometno-trgovačkim središtima u Srijemu, Ugarskoj i drugdje.⁶³ U svakom slučaju, istraživanje razdoblja oko 1600. godine ostaje izazov za budućnost.

Zaključak

Izvori dostupni u novije vrijeme nametnuli su potrebu za revizijom dosadašnjih rezultata u historiografiji na temu turskog Osijeka. To se prije svega odnosi na opis u *Putopisu* Evlije Čelebija. U prvih pedeset, možda i sedamdeset godina, ne računajući nazočnost velikog broja vojske u ranoj fazi, na području Tvrđe bilo je između 100 i 200 kuća, vrlo slično kasnosrednjovjekovnoj situaciji. U podgrađu je tada bilo manje kuća i dosta slobodnog prostora. Kasnije je u Tvrđi znatno porasla gustoća naseljenosti (na štetu okućnica), broj se povećao dva do tri puta i takav je ostao kroz 17. stoljeće do kraja osmanske vladavine. Razlog bi se moglo tražiti u učincima relativno mirnog razdoblja te u velikoj prometno-komercijalnoj ulozi sajma i mosta. Tada se (neposredno prije 1626.) urbanizira i preostali prostor palanke izgradnjom čaršije. Mahale u Tvrđi uglavnom su ostajale istog broja, pet do šest, ali su im se imena mijenjala, odnosno istodobno su nosile i službeno i popularno ime. Podgrađe ili palanka – čaršija – bazar – varoš doživljavala je veće oscilacije, posebice s obzirom na širenje naseljenog prostora i vrlo nestalan broj vojnika. Varoških je mahala bilo i više, no moguće je ubicirati samo dvije do tri. Uz mogućnost da se barem približno odredi lokacija nekih džamija, bilo bi moguće pronaći mjesta hamama, javnih česama i musalle. Ulice su bile popločene daskom, i to otpisanim materijalom s velikoga mosta.

⁶² Marko POPOVIĆ, Na putu od Beča ka Carigradu 1587. godine, Lajdenski album, *Saopštenja* XLII – 2010, Beograd, 2010., 112.

⁶³ Osječka mukata 1621. donosi 358190 akči. BOA, KK 2290 (prihodi i rashodi kaniške blagajne). U Karlovcima je još 1687. upisan prihod od skele od 400.000 akči godišnje. Ibid., MMD 3289, 76. Szolnok, 1613. – 1633., mukata 391812 akči; Lajos FEKETE, *Die Siyakat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I*, Budapest, 1955., 541.

Arhivski izvori

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul = arhiv predsjedništva vlade)
fond

D.BŞM (defter-i başmukataa)

İE (İbn-ül-Emin), Evkaf, Maliye

MAD (Maliyeden Müdevver)

Mühimme defterleri (registi carskih zapovijedi)

Tapu Tahrir (TT), br. 437, 1000, 351, 672

ÖNB (Österreichische Nationalbibliothek, Wien)

fond

MXT 485

BN (Bibliothèque nationale, Paris)

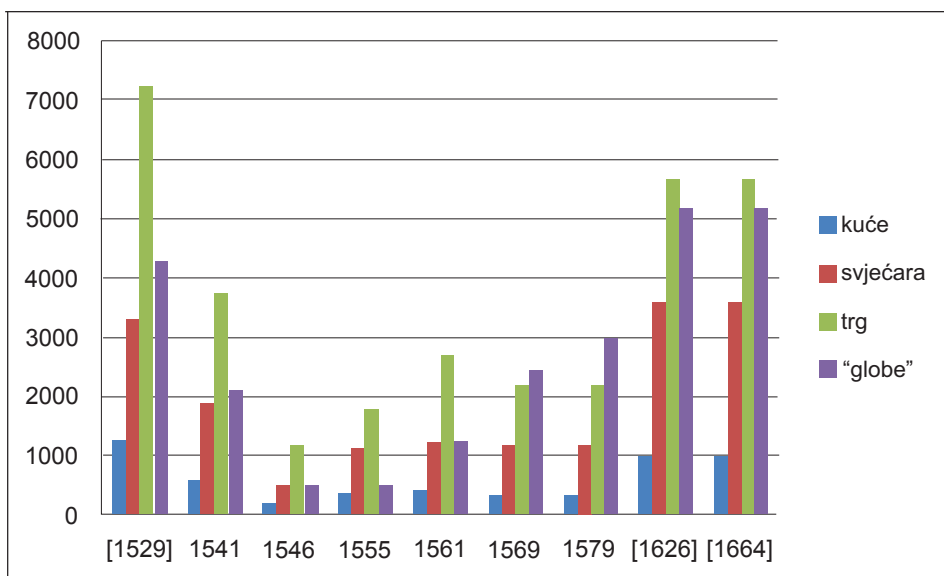
rkp.

Turc 242

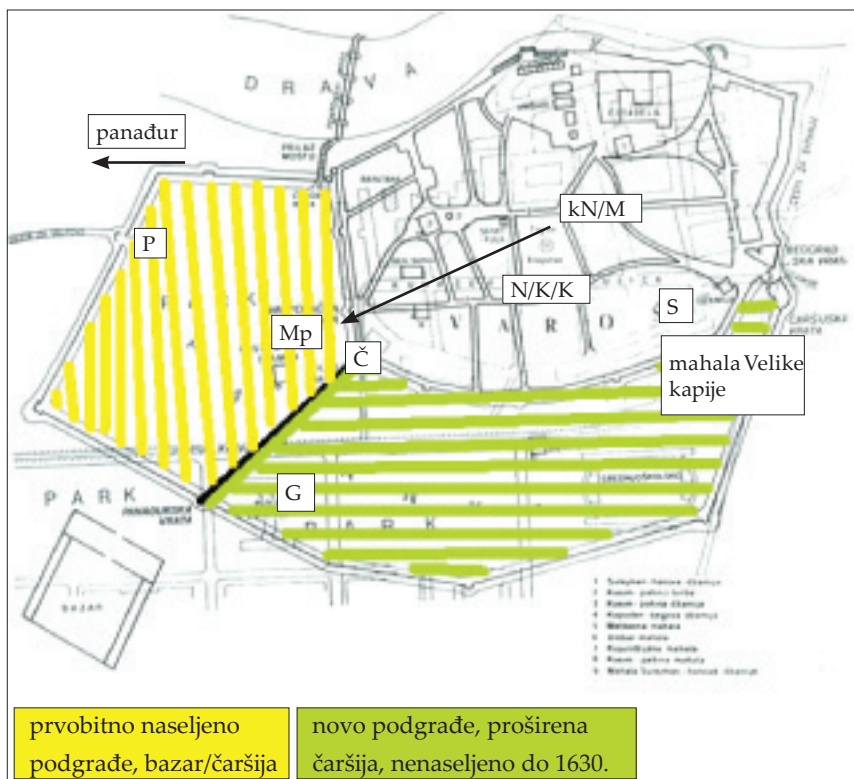
Prilozi

1. Pregled upisanih fiskalnih jedinica prema četvrtima i dijelovima grada

godina	džemati	mahale	domaćinstva	svega
1530. (osm. kronike)	67 dž. posade	[Tvrđa + varoš]	[1250]	3000
1541. (defter)	22 dž. posade	[Tvrđa + varoš]		600
1546. (defter)	2 dž. posade	[Tvrđa]	100	
	2 kr. džemata	varoš 1	99	200
1555. (defter)	3 dž. posade	varoš		128
		Carska T	38	
		Kasim-paša T	49	
		Sarač-aga T	17	
		Nasuh-aga T	14	
		kasap Nasuh T	51	
	2 civilna dž.	varoš	91	388
1565. (defter)		Carska T	49	
		Kasim-paša T	54	
		Sarač-aga T	20	
		Kapetanova T	30	
		kasap Nasuh T	80	233
		varoš	109	109
		varoš	53 + 7 (srpska)	402 +
1579. (defter)		carska	40	
		Kapetanova	34	
		Kasim-paša	53	
		Sarač-aga	15	142
		varoš 1	66+26	92
		varoš 2 (Mustafa-paša)	112	346
1625. (Jurjević)				1000/2000
1663. (Evlja)	700 vojnika	Tvrđa	400	400
		varoš	400	1500
1687. (Komora)		Tvrđa/varoš		2000+

2. Osmanski Osijek, stanovništvo i pristojbe (za godišta u zagradama postoje samo nagađanja o broju kuća, pristojbe su zamišljene)

Č Čaršijska kapija, također kapija palanke
 G groblje, džamija, mahala?
 kN/M kasap Nasuh/Mehkema
 Mp Mustafa-paša
 N/K Nasuh-aga, potom Kapetanova/Begov Saraj
 P kapija panađurske čaršije

3. Prikaz promjena na planu turskog Osijeka

Ottoman Osijek: a New Approach

Summary

The Ottoman kasaba of Osijek (Tvrđa or Orta hisar) has witnessed two periods of its urban development. Its fortifications had been improved quite early, but inside the town, little was changed until ca. 1580 in comparison with the pre-Ottoman times (that is, 100–200 households with some space for gardens), except for the erection of typical Islamic objects. As for the building material, wood and brick were preferred. The number of dwellings was increased two or three times, due to the rise of crafts and trade (probably influenced by the emergence of the large fair, as well as the great bridge, almost certainly a post-Süleymanic construction), yet the number of wards (mahalle) did not change. At the same time, the suburb or palanka, fortified by wooden palisades, became more urbanized, with a market (çarşı) and perhaps more wards than the town proper. The famous fair westward of Osijek was equal to similar business premises in other parts of Ottoman Europe. Here a substantially corrected picture is offered according to the travelogue of Evliya Chelebi and some archival sources.

Keywords: Osijek; Ottoman Empire; town quarters; population.